

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2 367.32

ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ ПРЕДИКАТА КІЛЬКОСТІ У СТРУКТУРІ ДИКТУМУ

ШИНКАРУК В. Д., доктор філологічних наук, професор, декан гуманітарно-педагогічного факультету, професор кафедри української та класичних мов Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)

У статті з'ясовано зміст диктуму, визначено його предикатні категорії в структурі речення, виокремлено предикати кількості та проаналізовано семантичні різновиди із такими значеннями: 1) власне-кількості (точно означеної кількості); 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки.

Ключові слова: диктум, категорії диктуму, предикат, предикатність, предикати кількості.

В статье рассмотрено содержание диктума, определены его предикатные категории в структуре предложения, выделены предикаты количества и проанализированы семантические разновидности с такими значениями: 1) собственно-количественное (точно обозначенного количества); 2) неопределенного количества; 3) приблизительного количества; 4) распределительного количества; 5) количества-отношения; 6) динамично-количественного признака.

Ключевые слова: диктум, категории диктума, предикат, предикатность, предикаты количества.

Поділ єдиної семантичної структури речення на модус і диктум – зручний спосіб опису мовного матеріалу, що принаймні частково відбиває реальну складність змісту переданої реченням інформації і здатна дати деяку основу для пошуку пояснення функціонування речень як мовних одиниць.

Науковці вважають, що поділ загального змісту речення на модус і диктум є логічним наслідком прийняття дихотомії речення як елемента мовної системи, тобто речення-типу і речення-висловлення як "екземпляра" речення, вимовленого (написаного) у ситуації мовного спілкування (або ж визнання речення не стільки одиницею мовної системи, скільки одиницею мовлення), дихотомії, що спирається на введене Ч. Пірсом у класифікації знаків розмежування між "легі-знаком" (legi-sign), що володіє "природою загального типу", і його втіленням у "сін-знак" (sin-sign) як "індивідуальний об'єкт або подія" [1, с. 22-30].

Загальна ідея, яка лежить в основі виділення двох компонентів у семантиці речення, полягає в усвідомленні істотного розмежування між тим, про що говориться в реченні, і тим, що саме і як говориться з цього питання. Опис (або репрезентація) предмета мовлення – дескриптивний семантичний компонент речення – утворює "пропозицію" і є об'єктом або змістом "модусного" компонента, який кваліфікує пропозицію відповідно до комунікативної мети речення (пор.: [12]). Речення *Відчиніть двері, будь ласка!*, з одного боку, репрезентує ситуацію, у якій визначений предмет — *двері*,

задане контекстом спілкування, – *відчинені*, і, з іншого боку, виражає бажання мовця реалізувати дану ситуацію, причому бажання мовця представлене як прохання, спрямоване до адресата. Ця, сама по собі досить проста, ідея знаходить вираження (і різну інтерпретацію) не тільки в лінгвістиці, але й у філософії, семіотиці, логіці й психології, у теоріях, що розглядають функціонування знаків у системі людської діяльності.

У теорії мовних актів, як відомо, прийнято розрізняти, з одного боку, локутивний акт, основною частиною якого є використання слів з визначеним змістом і референцією, тобто акт предикації (приписування ознаки об'єктові) і акт референції (віднесення мовного вираження до визначеної ситуації або об'єкта дійсності), і, з іншого боку, іллокутивний акт – спосіб використання локуції, що визначає мовний акт як визначену одиницю діяльності – питання, констатація, декларація, наказ, дозвіл тощо [2; 3]. Уже судячи з перерахованих теорій, можна сказати, що в складі змісту речення незмінно виділяється компонент або аспект, який виконує десигнативну, репрезентативну або дескриптивну функцію, що дозволяє розглядати речення як спосіб представлення певної ситуації або стану справ. Цей спосіб представлення стану справ – диктум речення, який підлягає додатковій змістовій обробці відповідно до мети – експресивної, апелятивної, оцінної, прескриптивної, іллокутивної, – заради досягнення якої і відбувається дана мовленнєва дія.

Диктум розглядають як об'єктивне ядро значення речення, що зберігається при різних формальних перетвореннях даного речення, тобто як константу значення ряду речень, певним чином пов'язаних один з одним [4, с.355]. Пов'язують цю категорію з поняттям пропозиції, яка лежить в основі семантичної структури речення [5, с.237]. Диктум є "сценою" реалізації відмінкових (семантичних) ролей, які виконуються актантами речення.

Наукові доробки мовознавців створити загальноприйнятну семантичну класифікацію предикатів, яка б базувалася на точно визначеній кількості їх диференційних значеннєвих компонентів, виявились малорезультативними.

В українському мовознавстві донедавна використовували узагальнену класифікацію предикатів, в якій було виділено два великих класи – предикати дії і предикати стану [6, с.34], які відбивають основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків. У свою чергу вони розчленовуються на семантичні підкласи, групи тощо. На основі цієї узагальненої класифікації предикатів у «Нарисах з функціонального синтаксису української мови» І.Р.Вихованець розробив конкретизовану, шестикомпонентну, класифікацію, в якій виділено предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати та предикати кількості [7, с.93-111].

Значення предиката виступає центральною величиною предикатних категорій диктуму.

Предикатні категорії диктуму класифікуємо за двома параметрами: їхньою семантикою і частиномовною належністю.

Основною є семантична класифікація. За семантикою розрізняємо шість типів предикатів: дії, процесу, стану, якості, кількості та локативні предикати.

Конструктивним носієм об'єктивних значень, виразником об'єктивної реальності в реченні є, передусім, диктум, що становить номінативно-репрезентативну одиницю синтаксичної семантики.

У самостійний семантичний тип предикати кількості виокремлено порівняно недавно [7, с.109]. Вони передають кількісну характеристику предмета: *Кімнат – чотири; Дітей – двоє; Покупців – багато; Автобусів – двадцять-тридцять; Дітей було близько двохсот; Землі в селян буде по 80 соток*. У шестикомпонентній класифікації предикатів їм відведено “найпериферійніше місце”, проте ця “периферійність” зовсім не означає зменшення їхньої функціональної ролі в граматичній структурі української мови.

Предикати кількості не мали в системі частин мови свого корелята, бо числівник, який було визнано спеціалізованим засобом їх вираження, у чотирикомпонентній класифікації І.Р.Вихованця не мав статусу окремої частини мови. “Специфіка предикатів кількості, - зауважував І.Р.Вихованець, - полягає в тому, що вони морфологічно оформилися в клас слів, що за семантичними, морфологічними та синтаксичними ознаками не входять у систему частин мови як їх компонент”. Ідеться про вираження предикатів кількості за допомогою числівників. Згодом автор увів предикати кількості в частиномовну класифікацію, визнавши самостійний статус числівника як частини мови [10, с.138].

Використання числівників для кількісної характеристики предметів зумовило звичайного функціонування їх як елементів складеного члена речення, приєднання до опорних іменників у ролі конкретизаторів кількісної визначеності предметів [10, с.108-110].

Оскільки позицію складеного члена в семантично ускладнених простих реченнях займає предикат кількості, поєднаний з іменниковим компонентом, тому специфіка вживання числівника у функції предиката кількості виявляється передусім у синтаксичних зв'язках з іншими словами [8, 9].

Предикати кількості охоплюють, за нашими спостереженнями, семантичні різновиди із такими значеннями: 1) *власне-кількості* (точно означеної кількості); 2) *неозначеної кількості*; 3) *приблизної кількості*; 4) *розподільної кількості*; 5) *кількості-відношення*; 6) *динамічно-кількісної ознаки*.

1. Предикати власне-кількості передають точно означену кількість і виражаються означено-кількісними числівниками (власне-кількісними, збірними та дробовими), напр.: *Столів у кімнаті — тридцять; Дітей у сім'ї було четверо; Молока лишилося півтора літра*.

Кількісні числівники, що вказують на вік людини чи істоти (рідше предмета), сполучаються найчастіше з іменниками часової семантики (*рік, літа, тиждень, місяць, день*) тощо. Такі предикати кількості найчастіше використовуються у формально-граматичних односкладних реченнях із суб'єктом у формі давального відмінка, як-от: *Одному сім років, другому – п'ять* (М.Івасюк); – *Е, бо мамі було тоді шістнадцять років, і тому мамі все здавалося приємним* (І.Вільде).

Значення вікової кількості виражають і числівниково-іменні сполуки, які утворюють предикати за допомогою дієслова *мати*. Такі предикати власне-кількості досить поширені в розмовному мовленні, напр.: *Коли дорога бабуня вмирала, мала я дванадцять років* (О.Кобилянська).

2. Предикати неозначеної кількості виражають недиференційовану, точно не визначену множину, сукупність кого-, чого-небудь. Цей різновид предикатів має обмежену числівникову реалізацію, оскільки в сучасній українській мові поняття неозначеної кількості передають лише шість числівників: *кілька,*

декілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот, стонадцять, пор.: У магазині покупців – **декілька**; Монет у нього – **кільканадцять**; Качок на озері – **кількадесят**. Саме тому із значенням множинної неконкретизованої кількості функціонують предикатні одиниці різних лексико-граматичних класів.

3. Предикати приблизної кількості окреслюють близьке до точного кількісне визначення предметів. Майже всі вони можуть бути використані як засоби експлікації цих предикатів.

Найчастіше в ролі предикатів приблизної кількості вживаються поєднання з двох, здебільшого близьких у числовому ряду числівників, що надають таким предикатам відтінку вибірковості й припущення, пор.: *Пасажирів – вісімдесят-дев'яносто*; *Кущів – сто-сто двадцять*; *Автобусів – двадцять-тридцять*. Іноді між цими числівниками вживаються розділові сполучники *чи, або* (*Груш було чотири чи п'ять*; *Ліжок лишилося десять або п'ятнадцять*). У розмовному мовленні з такими предикативними числівниками використовують повторювані сполучники *не то... не то, чи то... чи то*: *Їх було не то два, не то три*; *Звірят зосталося чи то п'ятеро, чи то шестеро*.

4. Предикати розподільної кількості визначають однаковий, рівний розподіл чого-небудь між кимось, зрідка-чимось. Його виразниками є сполука прийменника *по* з числівником, або з кількісно-іменною формою: *Яблук у пакетах – по десять*; *Грошей у кожного було по 3 гривні*.

5. Предикати кількості-відношення визначають кількість істот або предметів через порівняння її з кількістю інших істот або предметів. Ця семантична особливість зумовила їхню двовалентність: своїм значенням вони відкривають позиції суб'єкта та об'єкта кількості-відношення, пор.: *Лимонів більше від (ніж) апельсинів*; *Цукру менше від (ніж) борошна*. Іноді позиція об'єкта із значенням кількості-порівняння зазнає редукції, особливо коли предикат пов'язується із експліцитною формою дієслівної зв'язки чи напівзв'язки, пор.: *Лимонів було (буде, лишилося, стало) більше*; *Цукру було (буде, зосталося, лишилося) менше*.

6. Предикати динамічно-кількісної ознаки є найпериферійнішим різновидом предикатів кількості, тому що вони, *по-перше*, вказують лише на зростання, збільшення або зменшення кількості кого-, чого-небудь, але в якийсь спосіб цю кількість не означають, а *по-друге*, засобами їхнього вираження виступають не числівники, а переважно відкомпаративні дієслова на зразок *меншати, більшати* похідні від них префіксальні дієслова (*поменшати, побільшати*) та постфіксальні утворення від префіксально-суфіксальних відкомпаративних дієслів (*зменшуватися, збільшуватися*), зрідка - дієслова, що виражають згадане лексичне значення (*зростати, наростати* й под.), напр.: *Велосипедів меншає*; *Іномарок побільшало*; *Дітей поменшало*; *Пасажирів збільшилося*.

Отже, предикати кількості охоплюють шість основних семантичних різновидів із значеннями: 1) *власне-кількості* (точно означеної кількості); 2) *неозначеної кількості*; 3) *приблизної кількості*; 4) *розподільної кількості*; 5) *кількості-відношення*; 6) *динамічно-кількісної ознаки*.

Як самостійний семантичний клас предикатів числівники посідають найпериферійніше місце щодо інших класів. Характерною їхньою особливістю є те, що реченневотвірна функція, тобто вживання в ролі організаційного центру семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення,

для них є менш типова, ніж для інших предикатів. Вони формують семантичний центр такого двоскладного елементарного речення, на якому ґрунтується позиція присудка, з яким пов'язується підмет у нетиповій для цієї позиції формі – формі родового відмінка. Природнішою для предикатів кількості є їхня друга функція – вживання в приіменниковій субпозиції, у якій він втрачає основну властивість предиката – семантико-синтаксичну валентність і функціонує як елемент складеного члена речення, підпорядковуючись іншому, основному предикатові ускладненого простого двоскладного речення. Така функціональна специфіка предикатів кількості зумовлена розбіжностями між їхнім генетичним та функціональним вживанням: приіменникова субпозиція для числівників є генетично первинною, тоді як функціонально – вторинною, а присудкова позиція для них є генетично вторинною, тоді як функціонально – первинною.

Предикати кількості виражають кількісну ознаку суб'єкта, здебільшого статичну, зрідка – динамічну, що виявляється як зростання, збільшення або зменшення кількості кого-, чого-небудь [11].

Предикати кількості за своїм валентнісним потенціалом належать до маломісних одиниць. Із шести семантичних різновидів п'ять є одновалентними. У них наявна лише лівобічна валентність суб'єкта кількісної ознаки, що має найпериферійніший характер у системі суб'єктних синтаксем і охоплює назви істот і конкретних предметів.

І.Р.Вихованець розрізняє елементарні прості речення, сформовані на основі предиката кількості і зумовленого ним суб'єкта кількісної ознаки. Їм відповідають двоскладні формально-синтаксичні прості речення із складеним присудком, вираженим числівником і зв'язковим компонентом (дієсловом-зв'язкою *бути* в нульовій або експліцитній формі або дієсловами-напівзв'язками) та підмет у нетиповій для цієї позиції формі – формі родового відмінка, яку перенесено в цю позицію реченневої структури із кількісно-іменних сполук, пор.: *Студентів – п'ять; Дерев було кілька; Яблук лишилося шестеро*. Характерно, що підметовий родовий поширився також на структури із предикатами кількості, вихідні кількісно-іменникові сполуки, яких не мали форми родового відмінка: *два товариші – Товаришів було два; чотири ясени –Ясенів – чотири* [7, с.111].

Виокремлення предикатів кількості породило проблему семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури простих двоскладних речень з числівниковим компонентом у позиції присудка з підметом у формі родового відмінка та з числівниковим компонентом в позиції основної частини іменного складеного присудка, що є формально-синтаксичною позицією предиката стану і з якою пов'язана позиція підмета, виражена спеціалізованою формою називного відмінка.

Крім того, звичайне функціонування числівників з опорними іменниками у ролі конкретизаторів кількісної визначеності предметів спричинило використання їх як таких предикатів кількості, що, вживаючись у приіменниковій субпозиції, ускладнюють просте речення, використовуються як елементи складеного члена речення – підмета, керованого другорядного члена та детермінантного другорядного члена. Це означає, що між числівниками – компонентами семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури нерідко немає однозначного зв'язку.

Таким чином, речення будується навколо певного предиката, який виступає організуючим центром речення на логіко-семантичному і семантико-синтаксичному рівні. На першому з цих рівнів він є семантичним предикатом, а на другому - семантико-синтаксичним. На обох рівнях предикат являє собою особливу семантичну сутність, яка типізується не у формі словникових одиниць, а у формі структурних схем речення. Постійна типізація зумовила закріплення певних сем у структурі самої лексеми на віртуальному рівні і зумовлює рівень її предикатності.

Диктум як постійний компонент значення реченнєвої структури виявляється в такій інтерпретації цілком незалежним від модусу утворенням, на який у кожному новому реченні накладаються відповідні додаткові семантичні риси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Daneš F. Věta a text / F. Daneš.– Praha, 1985.– 287 s.
2. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике.– М. : Прогресс, 1986.– Вып. XVII. – С. 22–129.
3. Серл Дж., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов// Новое в зарубежной лингвистике.– М. : Прогресс, 1986. – Вып. 18. – С. 242–263.
4. Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю.С. Степанов // Известия АН СССР. – Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 325–342.
5. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія / В.Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272с.
6. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983.– 219 с.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець.– К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
8. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И.И. Мещанинов.– М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1945. – 321 с.
9. Почепцов О. Г. Семантична структура питального речення / О.Г. Почепцов // Мовознавство. – 1978. – № 6.– С. 69-72.
10. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993.– 368 с.
11. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981.– 360 с.
12. Харченко С.В. Комунікативна структура речень спонукальної модальності у світлі теорії актуального членування речення / С. Харченко // Наукові записки. – Випуск 30. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ імені В.Винниченка, 2000. – С.318-325.

REFERENCES

1. Daneš F. Věta a text / F. Daneš.– Praha, 1985.– 287 s.
2. Ostin Dzh. Slovo kak dejstvie / Dzh. Ostin // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. – М. :Progress,1986. – Vyp. XVII. – S. 22–129.
3. Serl Dzh., Vanderveken D. Osnovnye ponyatiya ischisleniya rechevykh aktov// Novoe v zarubezhnoj lingvistike. – М. : Progress, 1986. – Vyp. 18. – S. 242–263.
4. Stepanov Yu. S. V poiskakh pragmatiki (problema sub"ekta) / Yu.S. Stepanov // Izvestiya AN SSSR.– Ser. lit. i yaz.– 1981.– Т. 40.– № 4.– S.325–342.

5. Shinkaruk V.D. Kategoriï modusu i diktumu u strukturi rechennya: Monografiya / V.D.Shinkaruk. – Chernivtsi: Ruta, 2002. – 272 s.
6. Vikhovanets' I.R., Gorodens'ka K.G., Rusanivs'kij V.M. Semantiko-sintaksichna strukturarechennya. – K. : Nauk. dumka,1983. – 219 s.
7. Vikhovanets' I.R. Narisi z funktsional'nogo sintaksisu ukraïns'koï movi / I.R. Vikhovanets'. – K. : Nauk. dumka,1992. – 222 s.
8. Meshhaninov I.I. Chleny predlozheniya i chasti rechi / I.I. Meshhaninov. – M.-L. : Izd-vo AN SSSR, 1945. – 321 s.
9. Pocheptsov O.G. Semantichna struktura pital'nogo rechennya / O.G. Pocheptsov // Movoznavstvo. – 1978. – № 6. – S. 69-72.
10. Vikhovanets' I.R. Gramatika ukraïns'koï movi: Sintaksis / I.R. Vikhovanets'. – K. : Libid',1993. – 368 s.
11. Stepanov Yu.S. Imena. Predikaty. Predlozheniya / Yu.S. Stepanov. – M. : Nauka, 1981. – 360 s.
12. Harchenko S.V. Komunikatyvna struktura rechen` sponukal`noyi modal`nosti u svitli teoriiy aktual`nogo chlenuvannya rechennya / S. Harchenko // Naukovi zapysky` . – Vyp. 30. – Seriya: Filologichni nauky (movoznavstvo). – Kirovograd : RVC KDPU imeni V.Vynnychenka, 2000. – S.318-325.

PECULIARITIES OF QUANTITATIVE PREDICATE CATEGORY IN THE STRUCTURE OF DICTUM

Shynkaruk Vasyl Dmytrovych, Doctor of Philology, Professor, Dean of the Humanitarian-Pedagogical Faculty, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv)

The article reveals the content of dictum. Its predicate categories in the structure of the sentences are defined, quantitative predicates are identified and semantic types of such meanings as: 1) properly quantitative (predicates of definite quantity); 2) indefinite quantitative; 3) approximate quantitative; 4) distributed quantitative; 5) quantity-ratio; 6) dynamically quantitative features are analyzed.

Being the independent semantic class of predicates, numerals take the most peripheral place among other classes. Their characteristic feature is that sentence-making function, i.e. use in the role of organizing center of semantic and syntactic structure of a simple sentence, is less typical than for other predicates. They form a semantic center of a two-part simple sentence, which predicate position is based on, which is linked to the subject in its atypical form for this position – the form of the genitive case. More natural for the quantitative predicates is their second function – use in the preposition sub-position, where they lose basic predicate feature – a semantic and syntactic valence and function as an element of the composed part of the sentence, being subordinated to other, main predicate of compound two-part simple sentence. Such functional specification of quantitative predicates predetermines the differences between their genetic and functional use: preposition sub-position of numerals is genetically primary, while functionally, it is secondary and predicate position for them is genetically secondary, while functionally, it is primary.

Quantitative predicates express subject feature of quantity, mostly – static, rarely – dynamic, that manifested as the growth, increase or decrease of quantity of somebody or something.

Quantitative predicates having their valence potential belong to minor units. Among six semantic types, five are one valence. They possess only left-sided valence of subject of a quantitative feature, that has the most peripheral character in the system of subject syntaxemes and comprise the names of living beings and definite objects.

Distinguishing of quantitative predicates generated the problem of syntactic and semantic-formal grammatical structure of two-part simple sentences with numeral component in predicate position with the subject in the form of the genitive case and with numeral component in the position of the basic part of substantival compound predicate that is a formal

syntactic predicate position of predicate status, which is connected with the position of the subject, expressed by specialized form of the nominative case.

Keywords: *dictum, dictum categories, predicate, predicativity, quantitative predicates.*